

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995–yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

4-2023

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

G.Rasulova	
Andijon viloyati geomorfologik oykonimlari xususida	313
D.M.Gaziyeva	
Hozirgi kommunikativ maydonda mediamatnning o'rne.....	316
M.M.Gazieva	
Implitsitlik kategoriyasining lingvokognitiv va pragmalingvistik asoslari	321
U.Sh.To'rayeva	
Terminlar tarjimasining nazariy va amaliy asoslari	325
Q.Sh.Kaxarov, Z.M.Xusanova	
O'zbek va nemis tillarida motam bilan bog'liq shaxs, narsa, predmet va joy nomlari	328

FANIMIZ FIDOYILARI

MUXTORALI ZOKIROV	333
--------------------------------	-----

IMPLITSITLIK KATEGORIYASINING LINGVOKOGNITIV VA PRAGMALINGVISTIK ASOSLARI

LINGVOKOGNITIVNO-PRAGMALINGVISTICHESKAYA OSNOVA KATEGORII IMPLITSITNOSTI

LINGUOCOGNITIVE AND PRAGMALINGUISTIC BASIS OF THE IMPLICIT CATEGORY

Gazieva Maftuna Muhammadovna¹

¹Gazieva Maftuna Muhammadovna

– Farg'ona davlat universiteti tilshunoslik kafedrası dotsenti v.b.

Annotatsiya

Mazkur maqolada tilshunoslikning yangi sohalaridan biri bo'lgan pragmalingvistikaning muhim terminologik birligi hisoblangan implikatsiya hodisasi haqida bahs yuritilgan. Shuningdek, implikatsiya hodisasining uslubiy-funksional tadqiqida olimlar tomonidan turli nuqtayi nazar asosidagi yondashuvlarning mavjudligi, tasnif tamoyilidagi xilma-xillik ko'zga tashlanishi e'tiborga olingan. Tadqiqotning nazariy asoslari va metodlari haqida atroficha ma'lumot berilgan. Ishda umumnazariy metod sifatida qiyoslash, zidlash, semantik va pragmatik tahlil, umumlashtirish kabi usullardan foydalanilgan. Implikatsiya hodisasi o'zining yashirin hukmga egaligi tahlilga torilgan. Implikatsiya hodisasi olingan lisoniy dalillar yordamida aniq ko'rsatilgan.

Аннотация

В данной статье рассматривается феномен импликации, который является важной терминологической единицей прагмалингвистики, одной из новых областей языкознания. Также в методологическом и функциональном изучении феномена импликации учеными отмечается существование подходов, основанных на разных точках зрения, и разнообразие в принципах классификации. Подробно изложены теоретические основы и методы исследования. В качестве общетеоретического метода в работе использованы методы сравнения, противопоставления, семантического и прагматического анализа, обобщения. Феномен импликации сводится к анализу из-за его имплицитного суждения. Феномен импликации проясняется посредством производных лингвистических данных.

Abstract

This article examines the phenomenon of implication, which is an important terminological unit of pragmalinguistics, one of the new areas of linguistics. Also, in the methodological and functional study of the phenomenon of implication, scientists note the existence of approaches based on different points of view and diversity in the principles of classification. The theoretical foundations and research methods are presented in detail. As a general theoretical method, the work uses methods of comparison, contrast, semantic and pragmatic analysis, and generalization. The phenomenon of implication is reduced to analysis because of its implicit judgment. The phenomenon of implication is clarified through derived linguistic data.

Kalit so'zlar: implikatsiya, implikatsiya turlari, tagma'no, uslub, publististik uslub, janr, publististik uslub janrlari, implitsit bilim, implitsit ma'no, implitsit fikr.

Ключевые слова: импликация, виды импликации, смысл, стиль, публицистический стиль, жанр, жанры публицистического стиля, имплицитное знание, имплицитный смысл, имплицитная мысль.

Key words: implication, types of implication, meaning, style, journalistic style, genre, genres of journalistic style, implicit knowledge, implicit meaning, implicit thought.

KIRISH

Implitsitlik bu lingvokognitiv fenomendir. U til, nutq va matnda bilimlarning maxsus shakli sifatida mavjuddir. Implitsitlik kategoriyasi bo'yicha dastlabki tadqiqotlar S.Todorova, O.Dyukro kabi olimlarga tegishli bo'lib, ular bu masalalarga o'z munosabatlarini bildirganlar. Shu sohadagi tadqiqotlarni V.A.Zveginsev, K.A.Dolinin E.V.Ermakova kabi olimlar davom ettirganlar. Implitsitlik muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlarni bir necha guruhlariga ajratish mumkin. Ularning aksariyatida implitsitlik kategoriyasi aynan tagma'no masalalari bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Implitsitlik masalalariga bag'ishlangan boshqa tadqiqotlarda tagma'no masalasi inkor qilinadi. Uchinchi tipdagi tadqiqotlarda bu kategoriya umumiy planda o'rganiladi, tilning implitsit sistemasiga mansub bo'lgan qator hodisalar izlanishlar obyekti sifatida e'tirof etiladi. Biroq bu yo'nalishga oid amalga oshirilgan ishlarning mohiyati fikrlarni implitsit ifodalashning umumiy

mexanizmlari haqidagi qarashlar bilan integrallashadi va implitsit kategoriyaga oid nazariyani shakllanishiga xizmat qiladi.

ISHNING NAZARIY ASOSI VA TADQIQ METODLARI

K.A.Dolinin, G.G.Matveyeva [5], Y.I.Lelis [2], Sh.Safarov[3], A.Nurmonov[7], M.Hakimov [8] kabi yirik tilshunoslarning asarlari mazkur tadqiqotning yuzaga kelishida nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

Ishda umumnazariy metod sifatida qiyoslash, zidlash, semantik va pragmatik tahlil, umumlashtirish kabi usullardan foydalanildi.

ASOSIY QISM

Lisoniy birliklarning yashirin ma'nosiga oid qarashlar tilshunoslikda yangi yo'nalish deb e'tirof etilsa-da, aslida tilning implitsit strukturasi taalluqli qarashlar ancha ilgari katta tilshunoslar tomonidan aytilgan. Yashirin fikrlarga oid g'oyalar taniqli tilshunos olimlar B.L.Uorf va I.A.Boduen de Kurtene qarashlariga borib taqaladi. "B.L.Uorf 1936 yillarda "kriptotip", oradan ikki yil o'tib, 1938 yilda "yashirin kategoriya" kabi terminlarni taklif qiladi. I.A.Boduen de Kurtene esa "yashirin lisoniy tasavvurlar"ning katta guruhlari haqida gapiradi" [1. 47]. Bunday g'oya va qarashlar mentalingvistika tizimidagi tushunchalar bo'lib, bularning mohiyati til va tafakkurning o'zaro munosabatidan iborat bo'lgan Vilgelm fon Gumboldtning antinomiylariga bog'lanadi. Antinomiya nazariyasiga ko'ra, "...tilsiz tafakkurning bo'lishi mumkin emas. Til, o'z navbatida, tafakkurni taqozo etadi. Har ikkisi bir-birining taraqqiyoti uchun xizmat qiladi. Inson faoliyatida til va tafakkur bir-biridan ajralgan holda yashamaydi. Bu esa ularning ajralmas bir butunligi va ichki ziddiyatini, katta butunlikning ziddiyatli ikki tomonini ko'rsatadi" [2. 31]. Til va tafakkurning bog'liqligi fikrning lisoniy moddiylashuvi bilan, lisoniy ifodaning asosi esa tafakkurdagi g'oya va fikrlarning mazmuni bilan yuzaga chiqadi. "Tilning tafakkur faoliyatidagi rolini bilish uchun ong va tilning munosabatiga oddiy bir hol (hodisa) sifatida qaramaslik lozim. Bu munosabat ikki mustaqil hodisaning o'zaro "muloqoti"dir. Xuddi shu "muloqot" mental faoliyatning lisoniylashuviga olib keladi, zero, lisoniy va mantiqiy faoliyatlar bir-biriga hamroh bo'lib, ular yagona nutqiy tafakkur jarayonini tashkil etadi. Demak, til ongni harakatlantiruvchi vositalardan biridir, u ongda eng oddiy birlamchi (elementar) tafakkur kategoriyalari paydo bo'lishini ta'minlaydi. Ushbu kategoriyalarsiz "...alohida nutqiy tuzilmalar – gaplarni tushunish va fikr(g'oya)ning hamda shu yo'sinda bilimning faollashuvini ham tasavvur qilib bo'lmaydi" [3.14]. Tafakkurdagi fikr va g'oyalar implitsitlashgan kategoriya sifatida muntazam ravishda mavjud bo'ladi. Bunday kategoriyalarning asosi va mohiyati olamni bilish va anglash jarayonining mahsulidir. "Inson sezgi organlari orqali obyektiv olam elementlari belgilarini umumlashtirgan holda aks ettiradi va ongda aks ettirilgan bu obyektiv olamning umumlashgan obrazi til kodlari orqali tinglovchiga uzatiladi. Tinglovchi akustik signal orqali obyektiv reallik haqida ma'lumotga ega bo'ladi" [2. 324]. Akustik signallar orqali qabul qilingan tushuncha va ma'lumotlar lisoniy vositalar yordamida oshkora ifoda shakliga ega bo'lsalar-da, ularning bir qismi mantiqiy kategoriyalarga oid bo'lib, verbal vositalarning kognitiv modellari bilan kodlanadi. Mantiqiy kategoriyalarga oid semantik tushuncha va birliklar inson tafakkurida muntazam ravishda saqlanadi. Kommunikantlar ana shu zahiradagi muayyan bilimlar asosida yashirin axborotlarni anglab oladilar. Demak, fikrni oshkora va yashirin ifodalanishi ham grammatik kategoriyalar, ham mantiqiy kategoriyalar yordamida yuz beradi.

Aslida an'anaviy tilshunoslikda tilning grammatik kategoriyalari haqidagi nazariyalar mavjud bo'lsa-da, ularning mohiyati ba'zan yashirin grammatik kategoriyalar termini ifodalagan tushunchalar bilan anglashiladi. Agar grammatik kategoriya yoki yashirin grammatik kategoriyalar tizimiga oid tushunchalar shakl yoki oshkora mazmun ifodasi uchun xizmat qilsa, biz ularni eksplikatsiyalangan lisoniy sistema deb yuritimiz. Bunda fikrning ham yashirin, ham oshkora qismlari lisoniy vositalar bilan eksplikatsiyalanadi. So'z yashirin kategoriya, implitsit kategoriya, implitsit fikr to'g'risida borganida esa, lisoniy sistemaning implikatsiyalanishi deb tushunish kerak bo'ladi. Shu ma'noda yuqoridagi yashirin kategoriyaga oid terminologik birliklarni ilmiy asos bilan sharhlashga, implikatsiya tili bilan aytganda, interpretatsiya qilishga harakat qilamiz.

Implitsit kategoriyalarga oid terminlar turli sohaga mansub lug'atlarda quyidagi tartibda izohlanadi: "kripto..." grekcha kryptos so'zidan olingan bo'lib, sir, hali ma'lum bo'lmagan, yashirin [4. 268] kabi ma'nolarni anglatadi. Boshqa lug'atlarda esa "kriptogramma" – maxfiy belgi yoki ishoralar bilan yozilgan xat yoki yozuv, degan ma'noda ishlatilishi ko'rsatiladi. Demak, B.L.Uorfning

TILSHUNOSLIK

yashirin grammatika konsepsiyasiga taalluqli bo'lgan "kriptotip" atamasini yuqoridagi etimologik tahlilarga asoslangan holda quyidagicha izohlash mumkin. "Kriptotip" terminining birinchi qismi grekcha kryptos so'zidan olingan bo'lib, maxfiy degan ma'noni anglatadi, mazkur terminning ikkinchi qismi hisoblangan "tip" atamasi esa B.L.Uorf nazariyasiga ko'ra, fikrlarning yashirin tipi yoki inson tafakkuriga xos asosiy g'oya mohiyatini beruvchi fikr tushunchasini ifodalashga xizmat qiladi.

I.A.Boduen de Kurtenening implitsit kategoriyalar haqidagi qarashlari "yashirin lisoniy tasavvurlar"ning katta guruhlari deb nomlangan bo'lsa-da, G.G.Matveevaning ta'kidlashicha, "...aslida so'z tashqi formal belgilar haqida boradi. Masalan, nemis tilida grammatik jins kategoriyasi artikllar, zamon kategoriyasi esa ish-harakatning bajarilishiga nisbatan, tuslanish va turlanish paradigmalari tashqi formal ko'rsatkichlarga nisbatan belgilanadi. Shuni alohida qayd etish kerakki, ularda yashirin ma'no belgilari ko'rinmaydi. Umumiy grammatik kategoriyalar doim ham bu belgilarni ifodalashga xizmat qilmaydi" [5. 47]. Ana shu qarashlar asosida I.A.Boduen de Kurtenening yashirin lisoniy tasavvurlar haqidagi fikrlarini quyidagi tartibda tushuntirish mumkin bo'ladi. Yashirin lisoniy tasavvurlar esa nutq yoki matn mazmuni bilan namoyon bo'luvchi implikativ fikrlar bo'lib, ularni Boduen de Kurtene tili bilan "yashirin lisoniy tasavvurlar"ga asoslangan implitsit fikrlar deyish mumkin. Matn mazmunining bir qismi bo'lgan bunday implitsit fikrlar nutqiy muloqot jarayonining mahsuli sifatida idrok qilinadi. Idrok qilingan fikrlarning aksariyati kommunikatsiya ishtirokchilarining umumiy bilim fondi tarkibida joylashadi. Shuning uchun ham implitsitlashayotgan fikrlarning mohiyati kognitiv mexanizm asosida umumiy bilim fondiga nisbatan belgilanadi. Bunday fikrlarning o'zaro differentsiatsiyasi, farqlanishi kontekstual struktura, nutq vaziyati hamda boshqa tashqi omillar hisobiga yuz beradi.

Tilshunoslikda antroposentrik nazariyaga asoslangan yangi yo'nalishlarning paydo bo'lishi va shakllanishi ularning aksariyati uchun tadqiqot obyekti bo'lgan matn, nutq, kontekst kabi til materiallari haqida konkret tushuncha va ma'lumotlar olish ehtiyojini yuzaga keltirdi. Shu ma'noda tilshunoslikning yangi yo'nalishlariga mansub bo'lgan qator fanlarning terminologik apparati tizimida yangi termin va atamalar paydo bo'ldi. Bu terminologik birliklarga izoh berish, ular ifodalagan tushunchalar mohiyatini tushuntirish, bu atamalar bilan bog'liq hodisalar mohiyatini o'zida aks ettiruvchi ta'riflarni keltirish orqali tilshunoslikning yangi sohalarining tadqiqot ob'ektini farqlash, ularni chegaralarini aniqlash ehtiyoji kundan-kunga ortib bormoqda. Ma'lumki, matn tilshunosligi, pragmalingvistika, sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, lingvopoetika, lingvoestetika, lingvokulturologiya kabi qator sohalarining tadqiqot obyekti matn va nutq deb e'tirof etilgan. Shunday bo'lsa-da, sohaga oid dunyo va rus tilshunosligidagi ilmiy adabiyotlarda "...so'z, ifoda, matn, kontekst, "zatekst", "podtekst (tagma'no)", gipertekst, semantika, yaxlitlik, lisoniy ong, producent, resipient, olam obrazi, matn proeksiyasi" [6. 162] kabi terminlar qo'llanadi. Bu terminologik birliklarga izoh berish, ular ifodalagan tushunchalarni anglash va bu terminlar yuqorida sanalgan tilshunoslikning yangi yo'nalishlarida o'zining qaysi funktsional qirrasini bilan ishtirok etishini tushunish uchun ularni fan sohalarini nuqtai nazardan izohlash muhimdir. Masalan, so'z, so'z birikmasi, gapning struktur modellari an'anaviy tilshunoslikning obyekti sanaladi. So'z tilni asosiy struktur-semantik birligi hisoblanib, u predmet, hodisa va buyumlarni nomlash uchun xizmat qiladi. So'z birikmasi ham predmet, hodisa va jarayonlar nominatsiyasi ifodalovchi vosita hisoblanadi. Tilshunoslikda gap tilning birligi ekanligi qabul qilingan, biroq tilshunoslikning yangi yo'nalishlari hisoblangan psixolingvistika hamda pragmalingvistikada gap haqida so'z bormaydi. Antroposentrik nazariyaga asoslangan tilshunoslikning yangi yo'nalishlarida "gap" termini o'rnida "ifoda" atamasi qo'llanadi. "Ifoda" termini nutq ishtirokchilari va nutq vaziyati bilan bog'liq holda nutqiy muloqot birligi sanaladi. Shuning uchun ham inson omili nazarda tutilgan tilshunoslikning yangi yo'nalishlari uchun tadqiqot obyekti sifatida kommunikatsiya ishtirokchilari o'rtasidagi muloqotni o'zida to'liq aks ettiruvchi matn va nutq hodisalari tanlab olinadi. Nutqning uslubiy-funksional turlari yoki matnning uslubiy-funksional xoslanishi muloqotning o'ziga xos tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Yuqorida sanab o'tilgan ifoda, matn, kontekst, zatekst, tagma'no va gipermatn kabi terminologik birliklar mazkur tadqiqot mohiyatini o'zida aks ettiruvchi hodisalar sifatida tahlilga tortiladi.

"Matn murakkab semantik hodisa bo'lib, u tarkibidagi so'z, so'z birikmasi yoki fraza kabi vositalar bilan ifodalanmaydigan qator psixolingvistik xususiyatlarni ham namoyon qiladi. Matnga xos bo'lgan bunday psixolingvistik tavsiflar muallif – kitobxon idroki bilan bog'liq bo'lib, uning

mohiyati matnning mazmuniy strukturasi shakllanishi mumkin bo'lgan assotsiativ fikrlar asosida matnning mazmuniy yaxlitligi, matn komponentlarining bog'lanishi, matnning mazmuniy strukturasi emotivlikning ifodalanishi, matn kreolizativligi hamda matn mazmuniga xos presidentlilik kabi xususiyatlarga ega bo'ladi. Matnda kommunikatsiya ishtirokchilarining noverbal xulqiga xos izlar saqlanadi va bular matn interpretatsiyasini yuqori darajasini tashkil qiladi"[6. 162].

XULOSA

Haqiqatan ham badiiy matn mazmuniy strukturasi tegishli bo'lgan yashirin fikrlar propozitiv struktura orqali namoyon bo'ladi. Implitsitlashgan fikrlar mazmunning qaysi sathiga tegishli bo'lishi hamda qanday usul va metodlar bilan anglanishidan qat'iy nazar ular nutq yoki matnning umumiy mazmuniga taalluqli bo'ladi. Masalan, presuppozitiv mazmuniy qismning ifoda vositasi verbal birlik bo'lishi mumkin. Biroq implikativ mazmun tarkibiga kiruvchi hodisalarda verbal vositalar ishtirok etmaydigan birliklar ham mavjuddir. Shu nuqtai nazardan ifodaning implitsit mazmuni o'zaro farqlanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Матвеева Г.Г. Основы прагмалингвистики. – Москва: Инфра-М, 2022. – С. 47.
2. Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик. II жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012, 31-бет.
3. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006, 14-бет.
4. Словарь иностранных слов. – Москва: Рус. яз., 1988. – С. 268.
5. Матвеева Г.Г. Основы прагмалингвистики. – Москва: Инфра-М, 2022. – С. 47.
6. Белянин В.П. Психоллингвистика. – Москва: Флинта, 2016. – С. 162.